

ДРУГА СВІТОВА ВІЙНА

УДК 355.48«1939/1945»+159.953(477)

Лисенко О.Є.

ПАМ'ЯТЬ ПРО ДРУГУ СВІТОВУ В УКРАЇНІ ЯК СУСПІЛЬНИЙ ТА СВІТОГЛЯДНИЙ ФЕНОМЕН

Аналізується стан формування історичної пам'яті українців щодо подій Другої світової війни та «радянська» версія пам'яті про Велику Вітчизняну війну.

Ключові слова: Друга світова війна, міф, пам'ять, Велика Вітчизняна війна.

Нещодавно в Україні відзначили 70-ліття початку Великої Вітчизняної війни. У зв'язку з цим відбулась низка наукових акцій: «круглих столів», конференцій, видавничих проектів, музейних виставок. Однак наукові заходи охоплюють обмежене коло людей. Для більшості ж громадян сучасної України «образ війни» формується не під впливом фундаментального знання, а під дією публіцистичних матеріалів у ЗМІ, кінодокументалістики, художніх фільмів та книг.

Існують всі підстави стверджувати, що архетип колективної пам'яті переважної частини громадян нашої держави закорінений в радянські часи і зазнав за останні два десятиліття порівняно незначних змін (у той час, як уявлення про війну молодшого покоління доволі контраверсійні). Тому варто зупинитися на характеристиці історичної пам'яті в радянські часи, щоб зрозуміти особливості її функціонування тепер.

«Становий хребет» радянської версії війни, матриця якої формувала колективну пам'ять про неї, становило кілька ідеологічних конструктів. Перший (він же – визначальний) – пов'язаний з ідеологемою «Компартія – провідна і спрямовуюча сила, запорука

всіх перемог». Це сьогодні вона сприймається зі скепсисом, а в ті часи в ній кодувалися технології, за допомогою яких функціонувала вся Система. Перемога у Великій Вітчизняній війні завдячувалась «мудрому керівництву» партії на чолі з далекоглядним вождем, а вже далі заслуги всіх інших структур та відомих державних та військових діячів розташувалися згідно з існуючим «табелем про ранги». До питання про місце та роль Комуністичної партії слід ще повернутися.

Так само варто окремо сказати про місію незаперечного лідера країни – Й. Сталіна. В його особі більшовицька система знайшла найповніше втілення образу вождя. Поєднуючи параноїдальну підозрілість, схильність до інтриги як найдієвішого засобу політичної боротьби, погорду, жорстокість і цинізм зі стратегічною далекоглядністю, витримкою, залізною волею і прагненням іти до кінця заради досягнення мети, «батько всіх народів» умів повернути собі на користь навіть несприятливий розвиток деяких процесів (зокрема, початкового періоду війни). Подолавши шок, що настав у результаті агресії Німеччини та її союзників, якої він не очікував, а також нищівних поразок Червоної армії, вождь знайшов у собі сили надалі діяти розважливо, без різких поворотів та непередуманих рішень. Він виявив готовність учитися і враховувати жорсткі уроки війни. І, хоча не всі його військово-політичні ініціативи були досконалими (а деякі – помилковими), в цілому керована ним держава змогла сповна реалізувати свої мобілізаційні ресурси і вистояти в протистоянні з сильним ворогом, яке спочатку розгорталось так несприятливо. Перемога у війні не тільки відсунула на задній план чи нівелювала у свідомості широкого загалу прорахунки і злочини, санкціоновані особисто Сталіним, а й створила довкола його постаті ореол геніального державного діяча, за якого народ готовий був «іти у вогонь і воду». Звичайно, сильний емоційний компонент віри в «доброго царя» був пов'язаний насамперед з тими невимовними стражданнями, які пережили люди в роки війни. Сталін, провівши їх через усі ці випробування, немов біблійний Мойсей, став утіленням «рятівника нації», сакрального символу, що підживлював віру людей у торжество справедливості, краще майбутнє, особисту безпеку, давав їм почуття надійності і захисту.

Зовсім не випадково пошук нової ідентичності в Росії мав одним з результатів оновлення образу вождя: тепер його називають «ефективним менеджером» і, коли абстрагуватися від усіх його діянь, що потребують кримінальної класифікації, то це звучить доволі правдоподібно. Закладаючи таку «цеглинку» замість поцерблених попередніми критиками «культу особи» фрагментів, автори нової концепції, так би мовити, «перезавантажують матрицю» історичної пам'яті сучасних поколінь, яким менше відомо про ту війну і які потребують позитивних образів для формування власних уявлень про неї.

Серед іманентних ознак політики пам'яті радянської доби – її орієнтація на формування стійких образів «ворога». Меншовики, есери, боротьбисти, троцькісти, бухарінці, зинов'євці, куркулі, «церковники», «космополіти», шпигуни всіх спецслужб світу, «дворушники», «переродженці», «українські буржуазні націоналісти» і т. ін. – цей ряд було б продовжувати. «Вороги народу» у всіх можливих іпостасях, у всіх сферах суспільного життя і соціальних прошарках – це був той необхідний фактор, без якого більшовицькі експерименти завершилися б значно раніше. Пошук і нейтралізація «ворогів народу» перетворилися на своєрідну перманентну санаційну процедуру, більше того – такий собі ритуал «очищення» країни від тих, хто заважав її рухові до «світлого майбутнього». Ставши дійовим засобом каналізації негативних настроїв громадян у річище колективної підозрілості, масового психозу, шпигуноманії та цькування виявлених «шкідників», правляча верхівка відводила гнів від себе – головного і єдиного винуватця невдач.

Кожен новий етап радянської внутрішньої та зовнішньої політики супроводжувався «виявленням» нової групи «ворогів». Передвоєнні роки дозволили Сталіну взяти на озброєння антифашистську риторiku, хоча в центрі уваги залишалися і старі «мішені» – «країни капіталістичного оточення» (Англія, Франція, а також Польща). В цей самий час в СРСР тривав «Великий терор» і десятки тисяч ні в чому не винних людей приносились у жертву хворобливій уяві Господаря, який у всьому бачив «змови» й «підривну діяльність».

Надзвичайно складний і для радянського керівництва період вересня 1939 – середини 1941 рр. був пов'язаний з необ-

хідністю пояснення агресивних дій проти Польщі, Румунії, Фінляндії.

Напад Німеччини та її союзників на СРСР розширив можливості пошуку «ворогів». Поряд з відразливим оскалом «фашиста» поступово формувалися образи «посібників», «зрадників Батьківщини», для яких вже у 1942 р. (варто згадати, де у цей час пролягала лінія фронту!) була прописана юридична кваліфікація й передбачені засоби покарання з вищою мірою покарання включно.

Сталін і в цьому випадку примудрився «перегнути палицю»: у зраді звинувачувалися всі, хто відступав чи здавався в полон, причому в Кремлі нікого не цікавили обставини, що спричинили ці трагічні явища. Згідно з наказом Ставки ВГК № 270 від 16 серпня 1941 р. командарми 28-ї і 12-ї армій генерали Кузнєцов і Понеделін та комкор генерал Кирилов були звинувачені у боягузстві, невмінні і небажанні керувати військами у критичній ситуації. Після звільнення з німецького полону у 1945 р. Понеделін і Кирилов перебували під слідством і в 1950 р. були розстріляні за вироком Військової колегії Верховного суду (реабілітовані у 1956 р.). Тавро «зрадників» упало на всіх червоноармійців (а це понад 6 млн. осіб), які з різних причин потрапили в полон. Слід мати на увазі, що масова здача радянських військовослужбовців у полон на початковому етапі війни стала наслідком не тільки оперативно-стратегічних прорахунків Ставки й особисто вождя, а й виявом нелояльності до більшовицького режиму: одна справа, коли спротив припиняли частини й підрозділи, що потрапили в оточення й не змогли прорватися до своїх, інша – коли десятки тисяч погано навчених бійців з власної ініціативи кидали зброю, дезертирували в тил чи піднімали руки перед ворогом. Масовий дефетизм, таким чином, став не тільки проявом природного рефлексу самозбереження, а й прихованим свідченням небажання воювати за режим, що приніс народу стільки горя і страждань у 20–30-ті роки.

Для багатьох армій світу в різні часи були притаманні жорсткі санкції стосовно військовослужбовців, які порушували присягу, не виявляли наполегливості у вирішенні поставлених командуванням завдань. Штрафні й загороджувальні підрозділи здавна використовувалися під час збройних конфліктів, що мали

впертий чи зтяжний характер. У цьому плані заходи радянського командування важко назвати унікальними. Однак, коли поглянути на наказ наркома оборони СРСР № 277 від 28 липня 1942 р. в контексті інших репресивних кроків, він набуває зловісного забарвлення. Адже прямим наслідком вказаних наказів стала соціальна дискримінація прямих родичів тих солдатів та офіцерів, які здалися в полон чи одержали дисциплінарні стягнення. У такий спосіб верхівка країни мстилася тим, хто не виявив особливого бажання проливати за неї кров чи безпідставно звинувачувався в нерозпорядливості, відсутності волі, відваги в боротьбі з агресором. А звинувачені у різних «гріхах» несли подвійне покарання.

Ще кілька категорій населення були віднесені до «неповноцінних». Поряд з військовополоненими до них потрапили українські оstarбайтери. Відомо, що значна частина з них, особливо на початку війни, поїхала на роботу до Німеччини добровільно. Однак більшість слід вважати «примусовими робітниками», насильно вивезеними до Рейху. Вони виконували різноманітну роботу: домашню, в сільському господарстві, на будівництві, у військовій промисловості. Переважно люди молодого віку, українські оstarбайтери зазнали важких випробувань розлукою з рідними, тяжкою працею, каліцтвами й моральними травмами. Багато наших співвітчизників загинуло на чужині. Але й на батьківщині їх очікувала принизлива процедура фільтрації й дискримінаційне, хоча й невидиме, тавро людей «другого сорту».

Аналогічним було ставлення керівництва держави до тих, хто залишився на окупованих територіях. Евакуаційний у 1941 р. процес був організований таким чином, що про людей думали в останню чергу. Найголовнішим завданням вважалося вивезення промислового устаткування, сільськогосподарської продукції, техніки, худоби. На своєчасний виїзд з територій, яким загрожувало захоплення, могли розраховувати функціонери різних ланок, партійно-радянська номенклатура, провідні фахівці підприємств, колгоспів і радгоспів, учені, митці. Десятки мільйонів інших громадян залишалися напризволяще, без запасів продовольства, товарів першої необхідності, роботи.

Аби вижити, мешканці окупованих територій змушені були братися за будь-яку роботу, шукати інші джерела поповнення ма-

теріальних запасів. Однак тут їх підстерігала ще одна пастка: на «Великій землі» співпраця з ворогом набувала обрисів кримінально-політичного злочину. При цьому грань між свідомою, ідейною колаборацією та працею задля фізичного виживання була надзвичайно тонкою. Виконання одних і тих самих функцій в місцевих органах управління, установах, промислових та сільськогосподарських структурах одержувало різну юридичну класифікацію в залежності від того, чи сприяла діяльність реалізації планів окупаційної адміністрації, чи перешкоджала. Зрозуміло, що трактувати їх можна було по-різному в залежності від багатьох суб'єктивних чинників.

На загал колективна пам'ять людей старших поколінь більшою мірою позначена впливом ідейно-політичних чинників та глибиною переживання тогочасних подій.

Сучасний зріз колективної пам'яті про війну дає підстави констатувати її істотну регіональну диференцію і структурованість. Так, за результатами аналітичного звіту про соціологічне дослідження «Ставлення населення України до проблем, пов'язаних із Другою світовою війною», 57% у якості «правильної для використання в Україні» обрали назву «Велика Вітчизняна війни» (від 28% в Галичині – до 83% у Донецькій та 95% у Харківській областях). З назвою «Друга світова війна» погодилися 32,3% (від 3,9% у Харківській – до 68,2% у Чернівецькій обл.). Цікаво, що вік та освіта респондентів практично не вплинули на результати в першому випадку, й незначною мірою – в другому [1].

На запитання «Що найбільше вплинуло і впливає на ваше уявлення про Другу світову війну?» 45,7% опитаних вказали старше покоління, 27,9% – програми навчально-освітніх закладів, 22,9% – українські ЗМІ, 19,6% – радянську спадщину, 10,4% – російські ЗМІ, 3% – інше. При цьому російські засоби масової комунікації та радянська спадщина виявилися найменш затребуваним джерелом знань про війну у Києві (відповідно 2,3% й 1,6%) і найбільш вагомими у Харківській (23,4% й 37%), Донецькій (23,1% й 12,7%) та Дніпропетровській (16,2% та 49,2%) областях [2].

Навіть зважаючи на деякі обмеження (лише 2500 опитаних респондентів), що не дозволять робити широких екстраполяцій,

результати відповідей на ці та інші питання переконують у тому, що в Україні нині відсутня «монолітна» пам'ять про війну. Більше того, існують підстави констатувати наявність двох типів/моделей колективної пам'яті про війну, що мають низку дотичних точок і розбіжностей.

Дехто зверхньо вважає, що переважна більшість сучасників тих буремних подій була «сірою масою», легко керованим «на-товпом», людьми, неспроможними на індивідуальне осмислення подій, глибокі переживання, широту поглядів. Таке «причісування» під одну гребінку неоднорідної за соціальним складом, освітою, культурним багажем, духовним досвідом, традиціями і звичаями, світоглядними орієнтирами спільноти абсолютно неприпустиме, коли йдеться про рефлексії людей, які пережили війну у різноманітних проявах і формах.

У 1942 р. німецький вчений Р. Гіннус, який побував на території зайнятих гітлерівцями областей України і добре знав реальну ситуацію, доповідав на адресу особливого штабу науки в Берліні про те, що «особиста структура переживань і динамізм українського народу є силами, з якими німецька влада обов'язково повинна рахуватися, оскільки ідеологічні вороги Рейху віртуозно володіють методами управління людьми. Населення України не є ані тупим, ані примітивним, а найвищою мірою емоційно реагує на всі події» [3].

А ось ще одна характеристика, деталі якої виразно вказують на специфіку цього «прошарку» українського суспільства. У зведенні 531-ї комендатури тилового району «Південь» (Харківщина) зафіксовано таке спостереження: «Ця інтелігенція принципово не схожа на західноєвропейську. Крім того, що вона суто зовнішньо мало відрізняється від пролетарів, не носить стоячих комірців, рідко голиться, також і хід розвитку та її становище у народі складаються по-іншому, ніж у нас. Український інтелігент Радянського Союзу — це не «універсально» чи класично освічений інтелектуал Європи, а ремісник високої спеціалізації... Ця «інтелігенція» є невибагливою та непоказною і почуває себе робочою частиною своєї нації... Серед приблизно 150 професорів університетів та академіків (серед них учені з іменем) не було жодного, вихідний костюм якого виглядав би краще, ніж робочий одяг німецького робітника» [4].

Наведені документи показують, у якому розрізі формувалися уявлення німецьких військових, політичних і наукових кіл про українську інтелігенцію. Саме ці ознаки визначали й історичну пам'ять німців про окуповану Україну та її інтелектуальну еліту.

Однак, коли твердження Р. Гіннуса можна вважати досить точними, то з приводу другого джерела інформації напрошується принаймні два зауваження. Те, що «стоячі комірці» й «метелики» не стали обов'язковим елементом дрес-коду радянської інтелігенції і в мирний час, пояснюється відомими стандартами життя в СРСР у 30-ті роки й ідеалізованим ставленням до зовнішності «буржуазної інтелігенції». Та автори документу дивним чином не помітили того, що умови окупації поставили інтелігенцію України на межу виживання: за продукти харчування вчені, митці й службовці обмінювали меблі, пристойний одяг, речі широкого вжитку, що не могло не позначитись на їхньому зовнішньому вигляді. В самому Харкові понад сотню тисяч людей загинули від голоду та спричинених ним хвороб. То ж чи про престижний одяг їм тоді йшлося?

Разом з тим у цьому матеріалі в якості ключового концепту, на наш погляд, виступає теза про самоідентифікацію української інтелігенції як «робочої частини своєї нації». Якщо уточнити у цій фразі одну позицію (інтелігенція Радянської України почувала себе радше одним зі складових елементів не нації, а суспільства), отримуємо досить точне її місце в системі координат, змодельованих більшовиками. Розвиваючи цю позицію, можна стверджувати, що усвідомлення саме такого місця інтелектуальної і творчої еліти в суспільстві формувало відповідний світогляд і специфічні моделі поведінки, а отже, й структурні елементи її історичної пам'яті.

Національно ж свідома інтелігенція (до неї належали деякі представники дореволюційної формації, незначна частина нової, радянської генерації й практично всі інтелектуали й митці приєднаних у 1939–1940 рр. територій), дійсно, асоціювала себе насамперед з нацією й більш адекватно усвідомлювала свою суспільну місію, що передбачала зовсім не другорядні, «робочі», інструментальні, а елітарні функції. Таке сприйняття дійсності

визначало чинники формування світобачення й тип історичної пам'яті (в тому числі й про війну).

Більшість цих людей емігрувала на Захід на заключному етапі Другої світової і в повоєнний період репрезентувала національну модель історичної пам'яті українців. Частина була репресована сталінським режимом. А дехто глибоко приховував свої переконання й дуже неохоче ретранслював якусь частину власної пам'яті сучасникам і наступним поколінням, допоки Україна не стала незалежною. Саме активна громадянська позиція частини підкупаційного соціуму дала підстави шефу наукових установ фон Франк'є роздратовано назвати Київський політехнічний інститут «розсадником націоналізму», а спроби відновлення Академії наук кваліфікувати як заснування «інституту державності очікуваної самостійної України» [5]. Можна припустити, що в пам'яті старшого покоління вчених закарбувався той факт, що Українська Академія наук була заснована 1918 р. за гетьмана П. Скоропадського та присутності німецьких й австрійських військ на території Української Держави. Очевидно, певні сподівання на поновлення цієї інституції пов'язувалися з новим приходом німців у 1941 р.

Навіть в окремих соціальних верствах рельєфно виокремлюються групи, члени яких суттєво відрізнялися характером реакції на політику того чи іншого окупаційного режиму, військового командування, й обирали відмінні одна від одної моделі поведінки.

В аксіологічному сенсі представники цих груп неоднаково визначали головне і другорядне, по-різному формували й сприймали «образ іншого» в цілому та образ конкретного ворога зокрема.

Так, у середовищі інтелігенції України склалося три умовні групи (якщо брати за головний критерій ставлення до радянського й нацистського режимів). До першої належали ті, хто самовіддано, з усталених (незрідка фанатичних) переконань служив радянській владі, вважав соціалістичну систему найбільш прогресивною формою організації суспільства. Ментальна матриця таких людей складалась за ідеологічними алгоритмами, що генерувались більшовицьким агітпропом й цементувались відповідними культурно-освітніми заходами, засобами соціалізації, морального і матеріального стимулювання. «Переконані комуністи», як їх тоді

називали, були не єдиними, хто репрезентував цю групу. До неї слід віднести багато позапартійних, зокрема молодь з ідеалістично-романтичним світосприйняттям, виховану за радянських часів у дусі «відданості комуністичним ідеалам, справі Леніна – Сталіна». Апріорі засуджуючи наці-фашизм, вони сприйняли нашість ворожих армій та окупацію як особисту й колективну драму. Навіть у найбільш скрутних ситуаціях (на передовій, у ворожому й радянському тилу) вони відзначалися безкомпромісністю, зневажали смерть, виявляючи готовність віддати життя за свої переконання. Перебуваючи на зайнятій гітлерівцями території, ці представники інтелігенції відмовлялися співпрацювати з окупантами й займати посади в економічних і адміністративних структурах, хоча нова влада й виявляла зацікавленість у використанні їхнього професійного та управлінського досвіду. Німецькі чинники вважали таку поведінку «саботажем», кваліфікували її як «бандитизм» й застосовували відповідні санкції. Так, райхскомісар України Е. Кох закликав своїх підлеглих застосовувати «суворі репресії» проти інтелігенції, «яка тільки критикує» [6].

Другу групу становили члени українських громадсько-політичних інституцій самостійницької організації (гетьманці-державники, прихильники уряду (Державного центру) УНР в екзилі, Організації українських націоналістів, Фронту української революції, Фронту національної єдності та ін.), які вбачали у радянсько-німецькому зіткненні шанс для відродження суверенної національної державності. Принципово важливим у цьому плані слід вважати те, що вони займали активну позицію: власними силами створювали місцеві органи влади відразу після того, як відступали радянські війська, організовували міліцію, налагоджували соціально-господарське, культурно-освітнє, релігійне життя, допомогу жертвам війни тощо. Пізніше, коли гітлерівці опанували ситуацію, українські сили прагнули використати можливості, що з'являлись при виконанні певних посадових функцій в окупаційних структурах, для порятунку своїх однодумців, рідних і близьких, жертв політичного терору, радянських військовополонених; створення перешкод для вивезення молоді на роботи до Німеччини; матеріального забезпечення націоналістичного під-

пілля і повстанських загонів. Заради історичної правди не слід замовчувати й такої обопільно неприємної сторінки міжнаціональних суперечностей, як використання владних інституцій польським та українським табором для взаємного поборення, що вилилось у криваве протистояння з великими обопільними жертвами.

Жорстокі умови боротьби, нерівне протистояння з гітлерівським і сталінським режимами наклали специфічний відбиток на пам'ять про тогочасні події не тільки їхніх безпосередніх учасників, а й усіх, хто став її свідком чи жертвою. Те, що майже чверть сучасних мешканців Волинської та Рівненської областей (за даними соціологічного опитування) вважають ОУН та УПА «союзниками фашистської Німеччини», свідчить про неоднозначність образу українських націоналістів у колективній свідомості Волині й Полісся [7].

До другої підгрупи можна віднести тих, хто у 20–30-х роках жив при радянській владі, але не перейнявся її цінностями й приховано чи відкрито опонував їй, за що був покараний (або мав репресованих родичів чи знайомих). Ображені на більшовицький режим, ці люди з ідейних міркувань ішли на співпрацю з окупантами, жадаючи сатисфакції. Певну частину цієї категорії становили науковці й службовці, які мали за радянської влади певний професійний і соціальний статус, але з суто меркантильних міркувань «змінити прапори» й обрали модель поведінки, що гарантувала виживання в ті буремні часи.

Специфічні риси пам'яті про війну мали сільські й міські жителі, адже корінним питанням існування в роки війни та окупації стали джерела надходження харчових продуктів чи коштів, за які їх можна було купити. Село, попри весь тягар податків, контингентів реквізиції, мародерства все ж мало більший доступ до продуктів харчування. Мешканці міст змушені були вирішувати цю проблему кожен у свій спосіб.

Кожна велика й мала соціальна група – червоноармійці, радянські партизани, українські самостійники, евакуйовані, полонені, оstarбайтери та інші – має доволі відмінну від інших корпоративну й індивідуальну пам'ять. До певної міри вони переносили її на наступні покоління, що спричинило мозаїчність ко-

лективної пам'яті про війну. Цю обставину часто використовують в електоральних технологіях з певними політичними, соціальними, економічними і навіть етноконфесійними цілями.

Сучасна держава має оволодіти арсеналом інструментів політики у сфері пам'яті, аби не створити надійні перешкоди спробам маніпуляцій та збурення суспільства. Без цього неможливо досягти його стабілізації та консолідації.

Список використаних джерел

1. Аналітичний звіт за результатами соціологічного дослідження «Ставлення населення України до проблем, пов'язаних із Другою світовою війною». – К., 2009. – С. 5.
2. Там само. – С. 15.
3. ЦДАГО України. – Ф. 57, оп. 4, спр. 127, арк. 5.
4. ЦДАВОВУ України. – Ф. КМФ-8, оп. 2, спр. 337, арк. 39, 44-47.
5. ЦДАВОВУ України. – Ф. 3206, оп. 5, спр. 4, арк. 10.
6. Голос Волині – 1942. – 25 березня.
7. Друга світова війна та відтворення історичної пам'яті в сучасній Україні. – С. 10.

Лысенко О.Е. Память о Второй мировой войне в Украине как общественный и мировоззренческий феномен

Анализируется состояние формирования исторической памяти украинцев относительно событий Второй мировой войны и «советская» версия памяти о Великой Отечественной войне.

Ключевые слова: Вторая мировая война, миф, память, Великая Отечественная война.

Lysenko, O.E. Memory about World War II in Ukraine as the public and world view phenomenon

The state of forming of historical memory of Ukrainians in relation to the events of World War II and «soviet» version of memory is analysed about Great Patriotic war.

Key words: World War II, myth, memory, Great Patriotic war.